

WAT ZONG DE OUDE ?

Bij een gedicht van Lucebert.

Cornelis Verhoeven

1. Er is, zei Plato, een aloud geschil tussen de poëzie en de wijsbegeerte. Wanneer hij dat constateert, in de *Politeia*, citeert hij niet uitspraken van beide partijen, maar alleen een aantal schimpscheuten van anonieme dichters aan het adres van filosofen: die vormen een club van waanwijzen, zij maken zich gewichtig door te leuteren over kleinigheden en blaffen als keffertjes tegen de poëzie die hun meesters is (Pol. 607 B-C).

Die oude strijd moet voor een groot deel een kwestie van concurrentie geweest zijn inzake het meesterschap over de taal, het medium van de waarheid. De antieke dichters hebben de pretentie de waarheid te bemiddelen en de toehoorders op te voeden: juist op dat punt vinden zij de filosofen en de beoefenaren van de wetenschap tegenover zich.

Van zijn kant draagt Plato aan het oude geschil het nodige bij door tal van venijnige opmerkingen te maken over de bevlogen dichters en hun onvermogen rekenschap af te leggen over al het mooie en interessante dat zij zeggen. Dat is in zijn werk niet een bijkomstigheid of het effect van een persoonlijke allergie, maar de aversie ten opzichte van de poëzie is bepalend voor zijn keuze: de filosofie is voor hem een levenshouding die met de poëzie niet te verenigen is. Plato gaat nog maar juist niet zo ver te beweren dat de uitspraken van de dichters pas zinvol kunnen worden in de interpretatie van de filosofen en nadat er een wijsgerig waarmede opgedrukt is.

Of het verschil in de moderne tijd, nu dichters en filosofen heel andere pre-tenties hebben, uit de wereld is, weet ik niet. Het is wel verbazingwekkend dat het in deze vorm zo kort geduurd heeft en dat zelfs de volgelingen van Plato op dit belangrijke punt zo weinig trouw zijn gebleken aan hun meester. In de systematiek van het neoplatonisme is royaal ruimte geschapen voor de poëzie als vertegenwoordigster van het schone en voor het schone als de glans van de waarheid. De tegenstelling lijkt door de moederlijke omarming van het systeem verzoend, voorzover het althans aan de wijsbegeerte ligt, maar dan toch min of meer dank zij haar pretentie de overkoepelende wijsheid te zijn en het laatste woord te hebben, al is het

maar het woord waarin bevestigd wordt wat de dichter zegt.

Wat betreft de poëzie ben ik er niet zo zeker van. Ik denk dat de filosofie nog altijd doorgaat voor een vrij spichtig en dun rationalistisch gedoe, dat veel verder van het ware leven - wat dat ook moge zijn - af staat dan de poëzie. Lucebert bij voorbeeld, over wie dit opstel verder zal handelen, pretendeert met de poëzie niet minder dan 'de ruimte van het volledig leven tot uitdrukking te brengen'. Al vindt hij ook dat 'geen gedicht mag betogen', toch lijkt hij hiermee in concurrentie te treden met de pretenties die ook de wijsbegeerte had en die de godsdienst nog altijd heeft. En hiermee is het oude conflict waarover Plato schreef, weer opgelaaid, voor een deel in vergelijkbare termen.

Op veel plaatsen in zijn werk geeft Lucebert blijk van negatieve gevoelens of zelfs minachting ten opzichte van de filosofie. Hij heeft het smalend over 'spijsgeren' en begint een gedicht, opgedragen aan een in de wijsbegeerte geïnteresseerde lezer, met een bezwering vol toespelingen.

laat ze gaan die wijsbegeerte
drie dode dichters
in een grijsleren huid
op een walm van woorden

veel zwartgalgen zijn opgericht
door deze blaasbalgen
een klein kind
kan men versteend doen staan in kant
en wij die te vaak te dure wijn
hier zijn geworden weten
wat dat is in bolland wonen

2. Dat is de ene kant van de zaak. Ik zie ervan af hier commentaar op te geven of de filosofie te verdedigen tegen de clichés over haar dode droogheid, haar verbositeit en haar verstening. De andere kant, die in de bezwering zelf naar voren komt, is en blijft een bepaalde belangstelling voor wat er leeft onder de grijze huid van de filosofie en de pretentie wijze en definitieve uitspraken te kunnen doen over de ruimte van het volledig leven en zulke niet geringe zaken.

In wat volgt wil ik proberen een bepaald gedicht van Lucebert uit de bundel *Ongebundelde Gedichten*, waar de profetische opdringerigheid wat minder dik op ligt, in dit perspectief te interpreteren. Het gaat om een gedicht waarin het woord 'wijsbegeerte' niet voorkomt, maar dat niettemin over een bij uitstek wijsgerig thema handelt, waarbij een poëtische uitleg niet voor de hand ligt. Een regel uit dat ge-

dicht wordt vaak aangehaald en is in neonletters op het gebouw van een verzekeringsmaatschappij geplaatst: 'alles van waarde is weerloos'.

Ik citeer het gedicht in zijn geheel en volg daarna zonder veel omslag mijn eigen gedachtengang wat betreft de détails.

de zeer oude zingt:

er is niet meer bij weinig
 noch is er minder
 nog is onzeker wat er was
 wat wordt wordt willoos
 eerst als het is is het ernst
 het herinnert zich heilloos
 en blijft ijlings

alles van waarde is weerloos
 wordt van aanraakbaarheid rijk
 en aan alles gelijk

als het hart van de tijd
 als het hart van de tijd

3. Eén opmerking vooraf moet nog gemaakt worden. Wanneer een filosoof een tekst geschreven had die maar half zo duister was als dit gedicht, zouden waarschijnlijk niet alleen dichters, maar ook filosofen na een vluchtige poging om er wijs uit te worden het stuk als onzin hebben afgeschreven. Er zouden teksten van Heidegger te citeren zijn die, vergeleken bij dit gedicht, parels van helderheid zijn, en waarvan toch hilarisch en hautain wordt geconstateerd dat ze puur gezoem en woordenbrij zijn.

Ik denk dat als algemene regel aangenomen kan worden: er is een bepaalde welwillendheid of zelfs geloof nodig om zoveel aandacht of crediet te geven aan een tekst dat een serieuze interpretatie daarvan geen onbegonnen werk is. Zonder enige aanraking van de aandacht komt een tekst niet tot zijn recht en rijkdom.

Daar komt in dit geval bij dat het zojuist geciteerde gedicht na elke lezing iets meer van zijn geslotenheid prijs geeft, zodat althans deze lezer toch het gevoel krijgt dat hij zijn tijd niet aan onzin of ijdele klank van woorden verdoet. Bij heel wat andere gedichten van Lucebert haak ik in elk geval eerder af. Een regel als 'spinnen en spoken dragen minstens marimba's in hun oortjes' houdt althans mijn aandacht niet lang gevangen. Tegenover dit vers daarentegen had ik van meet af

aan het gevoel dat geduldige aandacht lonend zou zijn en dat betekent voor mij als filosoof en dode dichter: dat het gedicht een interessante wijsgerige inhoud heeft. Daarop spitst mijn interpretatie zich dus toe, maar dat betekent niet dat alliteratie en ander literair raffinement mij totaal zou ontgaan. Ik kan daar alleen niets van zeggen, behalve dat het leuk is en dat weinige is gauw gezegd.

4.1. Het eerste raadsel van het raadselachtige gedicht wordt opgegeven door de titel: 'de zeer oude zingt'. De associatie met de spreuk over het zingen van de ouden en het piepen van de jongen levert niet onmiddellijk iets op, hooguit de gedachte dat hier een jongere misschien een poging gaat doen door piepen het zingen van een oudere te evenaren. De dubbele punt die daarna volgt geeft te kennen dat het hier niet gaat om een loutere mededeling van het feit dat een hoogbejaarde nog de zangkunst beoefent, maar dat er min of meer geciteerd zal worden uit wat de zeer oude zingt.

Ik ga ervan uit dat die zeer oude zanger een ernstig te nemen dichter is uit de grijze oudheid, en een van de vooroordelen waarmee ik na een eerste snuffelronde mijn hermeneutische cirkel binnen stap is dat Lucebert bij het schrijven van dit gedicht een tekst van Parmenides uit de vijfde eeuw voor Christus voor ogen gehad moet hebben en geïmponeerd werd door het gewicht van zijn wijsgerige hexameters.

4.2. Eenmaal door een parmenideïsche bril bekeken levert het gedicht gemakkelijk enige treffende overeenkomsten op met het deel van het achtste fragment bij Diels waarin Parmenides uiteenzet dat het zijnde er ofwel helemaal is ofwel helemaal niet is. Het is niet te verdelen of uiteen te nemen, "omdat het in alles gelijk is. Het is er niet aan de ene kant meer (...) noch is het aan een andere kant minder. Het is helemaal vol van zijnde" (fr. 8. 22-24).

Omdat 'er meer zijn' in de zin van 'in hogere mate of in meer strikte zin bestaan' een vrij zeldzame uitdrukking is die door Plato en Aristoteles van Parmenides is overgenomen, lijkt mij het gebruik hiervan een sterke indicatie dat Lucebert, een ijverige autodidakt en snuffelaar, hier een tekst van Parmenides of een echo daarvan in een handboek uit de jaren vijftig parafraseert.

Daar komt nog bij dat hij ook 'alles' en 'gelijk' verderop gebruikt en vooral dat het gedicht op het eerste oog lijkt te gaan over het 'zijn' in de verschillende stadia van verleden, heden en toekomst, of van 'wordt', 'was', 'is' en 'blijft'. In de slotregels is sprake van 'het hart van de tijd', de eenheid van deze drie dimensies van de tijd, het moment waarop zij elkaar raken.

4.3. In de eerste regels zou Lucebert dan in de geest van Parmenides willen zeggen dat de hoeveelheid niet van belang is vergeleken bij het beslissende feit, dat het 'er is'. Als het er is of niet is, is het ook niet in meerdere of mindere mate. De keuze voor 'weinig' waar 'veel' verwacht kon worden, straft meteen een eventuele neiging tot een te gemakkelijke omkering van een kwantitatieve benadering van het zijn af: het weinige weegt niet zwaarder door zijn zeldzaamheid of zijn interessante onvoltooidheid en is daardoor niet minder onherleidbaar.

Bij herlezing blijkt er niet alleen een tegenstelling te zijn tussen 'meer' in de eerste en 'minder' in de tweede regel, maar, met een verspringing van accent, ook tussen 'niet' en 'weinig' in de eerste regel. 'Niet' heeft dan de betekenis van 'niets': 'in het geval dat er weinig is, is er niets meer'. Of, bij Parmenides: "Daarom kan het zijnde niet onvoltooid zijn, want het heeft geen tekort: als dat zo was, zou het aan alles gebrek hebben" (fr. 8. 32-33). Ik zie niet goed in wat met de som van deze twee betekenissen hermeneutisch aan te vangen is, maar je moet op het bestaan van zulke overlappingen en dubbelzinnigheden verdacht zijn bij een dichter die de lezer ook met de gelijkkluidende beginwoorden 'noch' en 'nog' op het verkeerde been lijkt te willen zetten of hem ervan te weerhouden alleen maar vluchtige kennis te nemen van zijn werk. Duisterheid kan zowel bij dichters als bij filosofen een uitnodiging tot aandacht zijn.

4.4. Voor de interpretatie van de volgende regels citeer ik een andere plaats uit hetzelfde fragment van Parmenides. Hij zegt daar van het zijnde: "Het was er niet eenmaal, en het zal er niet zijn, omdat het er nu is, helemaal tegelijk, één, samenhangend. Welk ontstaan zul je daarvan kunnen vinden, op welke manier en waaruit zou het groot geworden kunnen zijn?" (fr. 8. 5-7).

Mij dunkt dat ook in het gedicht van Lucebert de toegang tot het verleden en de oorsprong wordt afgesloten door de regels 'nog is onzeker wat er was'. De vraag die hier niet beantwoord kan worden, is niet 'wat was er', maar wat het was dat er was, de aard en de herkomst van wat er was. Wanneer al ooit zeker kan worden wat er was, hoe het was en hoe het ontstaan is, moet dat blijken uit een actueel zijn, waartoe de blik op het verleden geen toegang geeft. Het enige wat geldt is de intensiteit van het heden, het praesens of het moment van 'het is'.

4.5. In de regel 'wat wordt wordt willoos', kan het eerste 'wordt' niet, het tweede eventueel wel als koppelwerkwoord opgevat worden. In dat geval staat er iets als 'wat een proces van wording ondergaat, heeft vanaf dat moment niet meer de beschikking over een wil'. Dat is een uitspraak waaraan ik met de beste wil geen zin kan geven, want dan zou bij implicatie gezegd worden dat hetzelfde wel een

wil had voordat het aan zijn ontstaan begon, maar die kwijtgeraakt is toen het begon te ontstaan. Ik lees dus liever dat het worden zich aan elke wil onttrekt, niet alleen aan die van het wordende.

4.6. De hierop volgende regel 'eerst als het is is het ernst' lijkt mij de metafysische kern van het gedicht, de meest parmenideïsche uitspraak, ondanks de verwijzing naar een 'worden' die in 'eerst als' ligt opgesloten. Het eerste 'is' vat ik op als 'er is' in de zin van 'aanwezig is' en ik breng het in verband met de 'aanraakbaarheid' in het vervolg. Het 'is' er als gevolg van een onachterhaalbaar en niet te willen worden, als pure actualiteit zonder naspeurbare wortels. En alleen wat er is telt, zij het juist niet met meer en minder of met plussen en minnen: het 'er zijn' is een absoluut en onherleidbaar gegeven en daarom de enige ernst.

Het spel met 'eerst' en 'ernst', de woorden waarmee de regel begint en sluit, laat de mogelijkheid open dat de dichter ook bij 'ernst' aan een superlatief heeft gedacht: het eerste en tegelijk het laatste en het hoogste.

4.7. Wat kunnen nu de duistere regels 'het herinnert zich heilloos en blijft ijlings' betekenen? Als mijn interpretatie van de voorafgaande regels enige juistheid bevat, moeten we het 'heilloze herinneren' of de heilloosheid van het herinneren in verband brengen met de onzekerheid over wat er in het zeer oude verleden was: de herinnering kan de oorsprong van 'het is' niet achterhalen. De poging om die binnen het bereik van de wil en het begrip te brengen, dus te herinneren, is tot mislukken gedoemd en moet dus als 'heilloos' beschouwd worden. Er zit geen toekomst in deze wending naar het verleden.

4.8. Bij 'blijft ijlings' doet zich weer de vraag voor of ook hier van een koppelwerkwoord sprake is. In dat geval moeten we 'ijlings' als een bijvoegelijk naamwoord opvatten. Door Lucebert wordt het inderdaad duidelijk zo gebruikt, bij voorbeeld in 'het ijlings loven en laken'. Ik kan mij met enige moeite ook wel iets voorstellen bij een volharden in de toestand van ijlingsheid, namelijk een blijvende weerloosheid en vergankelijkheid, maar in dit geval zou ik dan eerder denken aan een woord als 'ijl' of 'ijlend'. Omdat in het voorafgaande al enkele keren gebleken is dat de dichter niet afkerig is van dubbele bodems en opstapeling van betekenissen, ga ik er maar van uit dat ook hier zijn woorden veelzinnig zijn of zelfs alles moeten betekenen wat zij kunnen betekenen en dat dus ook in de interpretatie elke zijsprong van belang kan zijn. Ik neem daarom na deze zijsprong bovendien aan, dat het ijlings blijven hier betekent dat wat eenmaal is en ernst is, zich na een vruch-

teloze poging zijn verleden in en binnen te halen, richt op de toekomst en het blijven. "Als hetzelfde op dezelfde plaats blijvend, ligt het op zich zelf. Zo blijft het daar altijd door", zei Parmenides (fr. 8. 29-30). Lucebert zegt tegelijk dat het zijnde altijd ijl en vluchtig blijft, althans tot een bepaald moment, en dat het na zijn ontstaan en een vruchteloze poging zich aan zijn oorsprong vast te houden schielijk in de substantie van het blijven schiet en zijn heil zoekt in de voortzetting van 'het is' en zijn ernst.

5.1. Omdat de tekst geen enkel leesteken bevat, dus geen aanwijzing voor het lezen, behalve de dubbele punt na de titel, is het niet duidelijk waar het citaat van de zeer oude dichter ophoudt. In beginsel zijn er vier mogelijkheden. De eerste is dat het ophoudt na de eerste 'strofe', dus na 'ijlings', de tweede is dat ook de volgende drie regels nog bij het citaat horen, de derde is, dat het hele gedicht behalve de titel aan de antieke dichter wordt toegeschreven en de vierde mogelijkheid is dat het einde in het midden wordt gelaten.

Ik vermeld dit probleem voorlopig alleen maar voor de volledigheid; want er is geen twijfel aan dat het gedicht een grote eenheid van thema vertoont en dat de volgende drie regels bij de vorige aansluiten. Alleen al het rijm van 'willoos', 'heilooos' en 'weerloos' wijst daarop: het vormt een snoer dat de strofen verbindt.

5.2. De opbouw van deze drie regels is vrij duidelijk. Er wordt van 'alles van waarde' gezegd dat het weerloos is, dat het aanraakbaarheid rijk wordt en aan alles gelijk. 'Van waarde' is een beperkende bepaling bij 'alles'. Die beperking wordt blijkbaar ongedaan gemaakt door de aanraakbaarheid. 'Alles' in de laatste regel kan dus niet betekenen 'alle andere dingen': er zou dan gezegd worden dat door aanraakbaarheid alles van waarde uniform werd ten opzichte van al het andere. Maar het is niet goed in te zien, hoe het dan 'rijk' zou kunnen heten. Dat het aan alles gelijk wordt, betekent dus mijns inziens, dat elk waardevol ding ondanks zijn weerloosheid opweegt tegen alles zonder meer. Dat dit het gevolg is van de aanraakbaarheid wordt onderstreept door het rijm van 'rijk' en 'gelijk', alweer tamelijk misleidend, omdat het rijm, als gedeeltelijke identiteit, eerder gelijkheid in de zin van uniformiteit suggereert dan gelijkwaardigheid.

5.3. Nog een opmerking over de plaats waar het citaat eventueel kan ophouden. Woorden als 'waarde' en 'aanraakbaarheid' maken een weinig archaische indruk en lijken niet te passen in de taal van een zeer oude dichter. De bijvoegelijke bepaling 'van waarde', verbonden met 'alles' kan bij een schoolmeester de vraag

oproepen, of deze verbinding grammaticaal wel correct is. Zij is in elk geval niet gangbaar. Samen genomen kunnen deze twee opmerkingen het vermoeden wettigen dat het zingen van de oude hier ophoudt en het weerloze piepen van de jonge begint.

5.4. Hoe dan ook: met 'waarde' lijkt de 'ernst' uit het voorafgaande weer opgevat te worden. Van alles wat ernstig genomen en van aanraakbaarheid rijk gemaakt moet worden, wordt dan weer veelzinnig gezegd, dat het weerloos is, dus dat het er is op weerloze wijze en dat het zelf 'weerloos' genoemd kan worden. Die kwalificatie roept 'willoos' en 'heileloos' in herinnering, maar na 'waarde' kan het nauwelijks een negatieve betekenis hebben.

'Weerloos' is allereerst wat zich niet kan handhaven of verweren. Maar zoals 'willoos' in het voorafgaande niet alleen slaat op dat wat wordt, maar op een wil in het algemeen en 'heileloos' altijd al los staat van een subject, zo zou 'weerloos' hier ook wel de betekenis kunnen hebben van 'wat niet verdedigd kan worden'. Alles van waarde heet dan zo kwetsbaar dat zelfs de nadrukkelijke bescherming of het wilskrachtige beetpakken daarvan heilloos is en aan de eigen ernst ervan afbreuk doet.

5.5. Het 'wordt van aanraakbaarheid rijk', niet van de gretige betasting. Of 'rijk' hier tegenover 'weerloos' staat dan wel bevestigd wat met 'ernst', 'blijven', en 'waarde' is aangeduid, is niet helemaal duidelijk. Het merkwaardige woord 'aanraakbaarheid' moet wel op de tastbare en bijna consumeerbare aanwezigheid van het zijnde slaan: zij is het voorwerp van een gretige aandacht waardoor dat wat van waarde is gelijk wordt aan alles.

Met deze laatste woorden lijkt de dichter te zinspelen op de antieke en mystieke gelijkstelling van het ene met het al: 'hen kai pan'. De reminiscentie aan de eerder geciteerde woorden van Parmenides dat het zijnde 'in alle gelijk' is, wordt door de totale verandering van betekenis minder duidelijk.

5.6. Voor de interpretatie van de slotregel 'als het hart van de tijd' lijkt mij het feit dat hij wordt herhaald van beslissend belang. We zien wel vaker dat zangers op het einde van hun lied bij het verlaten van het podium nog eens dezelfde regel wat zachter zingen, om geen kostbare woorden verloren te laten gaan in het applaus, om hun product zachtjes te laten landen of om andere hen moverende redenen van artistieke aard; maar ik vat de herhaling hier op als een uitnodiging om de regel nog een keer te lezen of te horen en er meer aandacht aan te besteden, om-

dat hij de tweede keer iets anders zegt dan de eerste.

Ik hoor dan de eerste keer 'hart' en de tweede keer 'hard', en het spel van 'noch' in de tweede en 'nog' in de derde regel herhaalt zich. Het 'hart van de tijd' lijkt mij het moment van aandacht, het heden waarin alles van waarde aan alles gelijk wordt. Parmenides spreekt over dat moment als het nu waarin het zijnde helemaal aanwezig is. In het eerste fragment van zijn gedicht spreekt hij bovendien over het "onschokbare hart van de werkelijkheid" (fr. 1.29). Als de tijd, samengevat in de rijkdom van het moment, gelijk wordt aan alle werkelijkheid, kan ook hier dat 'onschokbare hart' met recht 'hard' genoemd worden.

Bovendien kan de dichter de volgende gedachtengang voor de geest gehad hebben: wat hard is volhardt en blijft; blijven is duren en 'duren' heeft te maken met 'durus' of 'hard'. Wat blijft is weerbaar geworden en rijk en het bevindt zich veilig in het centrum van de tijd, waar het willoze worden en het heilloze herinneren geen rol meer spelen.

6. Ik ben er niet zeker van of ik met al deze associaties van een aandachtige lezer ook maar enigszins recht doe aan wat de dichter voor ogen stond. Misschien betekent de herhaling van de laatste regel ook en voor de zoveelste keer, dat verschillende lagen over elkaar schuiven en niet binnen één hermeneutische cirkel te vangen zijn. Aan een emotionele laag is in het voorafgaande waarschijnlijk te weinig aandacht geschonken. Doe ik daarmee recht aan de nadrukkelijke aanwezigheid van het hart, de plaats waar het verlangen zetelt? Zou het denkbaar zijn dat er helemaal geen oude zanger geciteerd wordt, maar dat de dichter zelf zich 'zeer oud' noemt en op latere leeftijd terug denkt aan een armoedig en heilloos verleden en aan harde tijden die hij zelf heeft gekend? Klinkt in de klinkers van de laatste regels 'aanraakbaarheid rijk', 'aan alles gelijk' en 'hart van de tijd' op een kryptische manier zijn eigen naam Swannswijk door?

Het intrigerend woord 'weerloos' heeft in de financiële taal ook de betekenis 'aan schuldeisers onttrokken'. Als ik het gedicht lees vanuit een verlangen naar welvaart bij de jonge dichter, krijgen woorden als 'meer', 'weinig', 'minder', 'waarde', 'rijk' en nu ook 'weerloos' een heel andere kleur. Dan zie ik ineens het klassieke en sentimentele beeld voor me van een arm hongerig en spijsgerig kind dat zijn neus drukt tegen een etalageruit waarachter allerlei heerlijks bijna voor het aanraken ligt. De dichter is geen oude straatzanger en hij kan het beeld alleen maar kryptisch gebruiken. Maar hij zegt: het kind heeft vanuit zijn verlangen enig recht op wat daar aanwezig is en is dus als schuldeiser te beschouwen; toch wordt juist aan deze schuldeiser de geëtaleerde waarde onttrokken. Door de aanraakbaarheid die maar niet kan overgaan in een werkelijke aanraking wordt het daar uitgestalde heerlijks het symbool van alle rijkdom en welvaart van de hele wereld. Zo was dat

in die harde tijden van de crisis.

Ik vrees intussen dat ik ook na drie rondgangen nog ogen tekort kom om alles te overzien.